

почуттів, закріплення релігійних уявлень віруючих [Саган О. Вселенське православ'я.- К., 2004.- С. 165]. Однак релігійні почуття і уявлення реалізуються віруючими не тільки в культовій діяльності, але й у повсякденному житті. У такий спосіб культ підтримує релігійний опис світу, релігійні цінності, релігійний моральний імператив у культурі. Тобто цілком коректно в даному випадку говорити, що він є як культурозберігаючим (традиції), так і культуротворчим (культува діяльність Церкви й участь у ній віруючих) фактором. Культ враховує складність людської природи з усіма її афектами, конфліктом суцього і належного, реального й ідеального, суб'єктивного й об'єктивного, тимчасового і вічного. Таким чином, існування культу стає трансцендентною умовою єдності самосвідомості.

Ірраціональна складова психіки людини, поряд з емоційною і раціональною, є, очевидно, її антропологічною характеристикою. Ірраціональність виявляється у житті, мистецтві, культурі. Релігійний культ направляє цю ірраціональність, дає їй вищий смисл, визначає методи і мету, додає сакральне забарвлення й у цьому змісті – упорядковує як внутрішній світ людини, так і суспільства. Якщо культ не виконує таких функцій, то або ірраціональна сторона людини реалізується хаотично, без змісту, цілей, напрямку, заданого ціннісним аспектом, або нівелюється і настає стан «духовної порожнечі» як у душі окремої людини, так і суспільства. У цьому змісті культ впливає не тільки на свідомість віруючого, але й на самосвідомість культури в цілому.

А.Кадикало * (м. Київ)

СМЕРТЬ: ІНІЦІАЦІЯ ЧИ НЕБУТТЯ СВІДОМОСТІ?*

Питання смерті супроводжує людину впродовж всього її життя, є його антонімом. Проблема смертності людського ества завжди викликає моторошний інтерес, основою якого, без сумніву, є питання: а що ж за межею смерті? – чи продовження існування, а чи занурення у небуття. Підтвердженням зацікавленості цією проблемою спостерігається у всіх суспільствах на різних рівнях їх розвитку, а виражався цей інтерес насамперед у релігійному світогляді народів, етносів і т. д. При цьому не

---

* Кадикало А.М. – аспірант Національного аграрного університету.

** © Кадикало А.М., 2005

має значення рівень наукових знань того чи іншого суспільства, оскільки наука лише частково може намагатися окреслити проблему смерті.

Релігія відповідає на потреби людини, так би мовити, готує її бути готовою до того, що її очікує після смерті. Засвідчують такі припущення, зокрема, знахідка у Туреччині – поховання неандертальця, яке налічує близько 100 тис. років. Ложе цього поховання встелене квітами, тобто підготовлене так, щоб померлий увійшов із ритуалами до потойбічного життя.

Децо пізніші релігійні системи, а саме періоду розквіту міст-держав та античних імперій, дають змогу більш докладно проаналізувати те, як людина сприймає смерть, і те, що слідує за нею. Звичайно, робити однозначні висновки складно із такого різноманіття уявлень про існування життя після смерті, але можливим є аналіз тенденцій зміни уявлень про ідею посмертного життя душі-свідомості. Він дає можливість визначити ті риси, які можуть дати певне уявлення про проблему загалом. Останнє тим більше важливе, бо ж при цьому стає очевидним певне перехрещення та взаємодія між уявленнями про посмертне існування душі у різних культур завдяки наступності та спадковості їх. Як приклад, можна навести значення грецької для римської та китайської для монгольської. При цьому залишається можливість взаємодії культур за географічною ознакою сусідства, адже від регулярних контактів між населенням, протягом тривалого часу відбувається процес взаємозапозичення уявлень про щось, зокрема й про життя після смерті.

У культурах Близького Сходу, незважаючи на певні відмінності і тривалість історичного розвитку, які займали домінуюче положення можна окреслити головну релігійну ідею про посмертне існування душі. Після смерті людини душа повинна відбути до Царства Мертвих, але до цього вона проходить через суд богів, які визначають ступінь її гріховності, що залежить від того, як вона поводи́ла себе впродовж життя (вони повинні відповідати моральним канонам даної конкретної культури). Лише після винесення вироку, душа може зайняти визначене їй місце у Царстві Мертвих, зокрема може спокутувати свої гріхи через тимчасове або вічне покарання. Але у будь-якому випадку, її загробне існування є вічним. Проте шлях до Царства Мертвих – це дорога в один кінець. За такої умови земне життя набуває особливого значення, адже люди, для культури яких така релігія є традиційною, розуміють, що живуть лише раз. І хоча в різних народів наявними є специфічно культурні відмінності, але загалом ця схема справджується для

Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Греції та Риму. Фактично воно є базовим уявленням для християнства та ісламу.

Відмінним від вищенаведеного розуміння проблеми смерті та загробного життя, є вирішення цієї проблематики у азійських культурах. Для неї характерним є розвиток найрізноманітніших форм релігії - від шаманізму до буддизму. Хоча азійські релігії відрізняються між собою, проте існує спільна риса, яка їх об'єднує щодо моделі загробного життя: душа після смерті потрапляє до Царства Мертвих, знаходиться там деякий час, а згодом повертається до Царства Живих. Такий шлях проходить майже кожна душа, причому цей процес може бути неодноразовим, а то й нескінченним. Тобто, на відміну від Європи та Близького Сходу, межа між Царствами Живих та Мертвих долається як в один, так й у інший бік, а життя постає як багаторазовий цикл.

Важливим є також з'ясувати ставлення самої людини, тієї чи іншої культури до ідеї про можливість безсмертності її душі. Для європейця характерним є тривожне сприйняття своєї кінечності, тобто він усвідомлює, що не може уникнути смерті, а тому сприймає її як шлях у небуття. Такому переконанню сприяє сама європейська культура Західного Світу, яка ґрунтується на науковому скептицизмі щодо існування нематеріальної сутності людини загалом. Причина цього явища у тому, що секуляризована культура західного типу не дає основи для того, щоб свідомість могла сподіватися на своє посмертне існування. Християнство покликане побороти такий нігілізм відношення до смерті, а також і страх перед нею. В Євангеліях говориться: "І кожен хто вірує в Мене – повіки не вмре" (Ів. 11:26). Але водночас тут цілком очевидно постає питання віри, яке надзвичайно актуальне для сучасної західної культури, адже важливим є саме те, як сприймає свідомість можливість свого посмертного існування, її вірогідність.

Скептичне ставлення до ідеї посмертного існування душі виникло у свідомості європейця внаслідок надзвичайної довіри до науки, яка розглядає людину здебільшого як біологічно-матеріальну структуру. Згідно сучасних наукових уявлень у галузі біології, людська свідомість-душа має дещо відмінну сутність від матеріально-природного витлумачення людини, а тому не визнається наукою як реальна. Але водночас у релігійному контексті розуміється, що через людину, між природним матеріальним та нематеріальним здійснюється тісний зв'язок. Наука ж приймає точку зору, що із смертю людини її тіло починає розкладатися на елементи. Тому можна припустити, що те ж саме відбувається із свідомістю – вона розчиняється у небутті. Проте, можливе й інше припущення, згідно з яким душа складає, на відміну від тіла,

собою єдине ціле, а тому продовжує існувати і після смерті фізичної оболонки людини. Це - філософський спосіб вирішення проблеми безсмертя душі, але можливим є й протилежний погляд до ситуації вибору європейця між вірою та невірою.

Для шаманізму, індуїзму або буддизму властивим є протилежний погляд на ідею посмертного існування душі. У неєвропейських культурах смерть тіла та існування після цього душі є цілком закономірним, адже і під час життя душа людини здатна на деякий час залишати її тіло. Такий погляд на розуміння душі пов'язаний із тим, як сприймається саме відношення буття-небуття. Так, зокрема, для індійської думки "людський світ", подібно до того як людський психічний та життєвий досвід, є частиною всесвітньої ілюзії майя, оскільки все, що сприймається свідомістю як матеріальний світ, не має відношення до абсолютного буття, а тому смерть розглядається лише як зміна одного онтологічного рівня іншим. Цей перехід потребує водночас ініціації або ритуалу посвячення.

Таке посвячення є частиною життя людини, особливо у народів, які перебувають на примітивній стадії розвитку релігії. Тут мається на увазі те, що людина при досягненні певного віку прилучається до чогось, що відкриває перед нею таємницю її подальшого буття. Як свідчить румунський історик релігії Мірча Еліаде, для ініціації необхідною є ритуальна агонія, смерть і воскресіння. З точки зору примітивних релігій, тривога сучасного світу – це знак неминучої, але потрібної, рятувальної смерті, бо ж за нею має бути воскресіння, яке відкриває доступ до нового виміру буття, який потребує зрілості. У примітивній релігії ініціація є підготовкою свідомості до справжньої природної смерті та після життєвого існування душі окремо від тіла. Ця підготовка має глибокий зміст, який полягає у містичному досвіді архаїчного суспільства. Шаманізм доводить існування ностальгії за Раєм, бажання віднайти стан свободи і блаженства до "тріхопадіння", прагнення віднайти можливість зв'язку між Небом та Землею, тобто відновити саму структуру Космосу, яка змінилася внаслідок первісного розриву. Екстаз є саме тією ланкою, завдяки якій можна прослідкувати подібність усіх релігій, тобто окреслити їх значення.

У християнській містиці домінує ностальгія за Раєм. За словами святого Амвросія, християнство – це здійснення Раю, а Христос – це Дерево Життя, містичне життя – це глибоке проникнення у Рай, а смерть мучеників вводить їх до Раю. Ще одним спільним для християнства та шаманізму є те, що як святі, так і шамани тимчасово прилучаються до Раю. Тимчасовість цього явища полягає у тому, що ні одним, ні іншим не

вдається повністю подолати смерть, тобто відновити стан людини до “тріхопадіння”. Проте, як би не витлумачували ці аналогії, але можна з певною долею істини припустити, що прагнення повернутися до Раю, яке притаманне різним релігіям, постає як віра в те, що матеріальне існування людини є тимчасовим. Її життя повинне бути лакмусом майбутнього ініціального прилучення до потойбічного життя.

Саме фізичне, матеріальне існування пов’язане з ідеєю винагород. У західному регіоні дуже важливого значення набуло твердження про Божий Суд, а сам світ загробного існування ділиться на Рай та Пекло. У католицизмі існує ще й проміжна ланка – Чистилище, яка символізує можливість очищення грішника. Для Азії цю тенденцію характеризує дещо інший смисл, який має абстрактнішу характеристику. Сама ідея загробного світу при цьому постає, як щось другорядне. Найважливіший смисл має закон Карми – цей закон природи, що є непорушним і обов’язковим для всіх – людей, демонів, богів. Він постулює обов’язковість відповідності післяжиттєвого існування душі до того, як жила людина і як виконувала моральні установки. Закон Карми можна назвати одним із основних законів збереження, тобто мається на увазі, що зберігається інформація про усе те, що було зроблено людиною. Найвищою винагородою за дійсно праведне життя, а точніше - усієї сансари, є звільнення від круговороту перевтілень. Після цього душа досягає Нірвани, Вищого Світла, Абсолюту і перебуває у стані спокою, всерозуміння та блаженства. Можна припустити, що Нірвана – це східноазіатський аналог християнського Раю.

Більш конкретно описати сприйняття людиною посмертного існування своєї душі можна на основі спогадів людей, котрі пережили стан клінічної смерті. Через деякий проміжок часу після смерті, коли душа усвідомила свою відокремленість від тіла, вона нібито прямує якимсь темним тунелем під дією невідомої сили до джерела тепла, світла та любові незвичної інтенсивності. При цьому до душі звертаються із тим, що вона повинна переосмислити прожите нею життя і вказується на те, що її земне буття ще не закінчилося, а тому вона повинна повернутися до свого тіла. У книзі американського лікаря Раймонда Моуді “Життя після життя” приблизно так описуються спогади людей, які пережили стан клінічної смерті. Але найбільш цікавим є той факт, що джерело, про яке йдеться у вищеописаних спогадах, цілком може відповідати релігійному поняттю Суду Божого або закону Карми.

Важливе значення у цьому контексті має порівняння передсмертних видінь у представника Західної культури та Східної. Така можливість існує завдяки дослідженням американського доктора

латвійського походження Карліса Осіса. У своїй праці “Що спостерігають лікарі та медсестри у момент клінічної смерті пацієнтів” він описує те, які емоції та переживання є домінуючими у більшості пацієнтів, що знаходяться на межі життя та смерті. Виявилось, що такою емоцією є не страх, як здавалось би повинно було бути, а відчуття болю та дискомфорту. Проте, як це зауважує К.Осіс, значна кількість пацієнтів у момент смерті переживали стан блаженства наближений до екстазу. В окремих випадках були присутні видіння такі як “рай” – чудові міста у “землі обітованій”. Паралельно до цього було проведено дослідження колегою Осіса з Індії Ерлендуром Харалдссоном, яке довело, що хоча у індуській культурі проблема життя після смерті має значно меншу вагу, ніж у західній, проте видіння на порозі смерті майже такі самі як у американців чи європейців. Це засвідчує те, що незалежно від культури і того як у ній готується людина до посмертного життя, якщо людину й очікує життя після смерті, то його механізм є однаковим і не ґрунтується на галюцинаціях пов’язаних із релігійними віруваннями тої чи іншої особистості.

Феномен смерті є складним для пояснення, а тим більше те, що відбувається після неї, адже спогади, які описує Моуді не можуть бути достатньо об’єктивними. Вони лише відображають певну тенденцію, яку можна інтерпретувати по-різному. Але водночас вона відображає прагнення людини до розуміння того, що буде із її свідомістю після смерті фізичного тіла. Бажання не зникнути у небутті – це прагнення, що пов’язане з духовними устремліннями, духом, який згідно релігійних уявлень, є безсмертним, а, отже, таким, що існує поза фізичним тілом.

Як вже згадувалось вище, стан клінічної смерті і різноманітні екстраординарні стани свідомості дають певне уявлення про потойбіччя. Якщо екстаз є містично-релігійним переживанням, то можливі ще й інші випадки, коли свідомість перебуває на межі реальності та потойбіччя. Перш за все, що відрізняє архетипні та реінкарнаційні спогади людей від усіх інших вищезгаданих, це та риса, що їх не можна вважати наслідком функціонування мозку. Пояснимо це. Архетипні спогади (мають відношення до певної культури, її мови, звичаїв тощо) не можуть сприйматися як особистісні, тобто такі, що означають переживання суто інтимного. Вони можуть мати фантазійну характеристику, адже такий тип спогадів завжди стосується культури, а не кожної окремої людини, а відтак, їх можна перевірити. Реінкарнаційні спогади є враженнями вже іншої людини (тобто тієї особистості, яка жила у минулому), а точніше значної кількості людей, які не обов’язково були пов’язані між собою родинними відносинами.

Узагальнюючи все вище сказане, можна відзначити, що можливість людини “згадати”, “ввійти у екстаз” і т. д. є досить вагомим аргументом для того, щоб припустити можливість існування у людській свідомості механізму, який дозволяє за певних умов наблизитися до чогось такого, що лежить за межами людської сенсорики. Очевидним є те, що релігія знає цей механізм, який інтерпретується нею як свідомість-душа, а приєднується вона у своєму устремлінні до Абсолюту. Символ Дерева Життя, яке з’являється на перших сторінках Біблії, означає потенційне безсмертя всього людського ества, а разом з ним - і природи, адже людина, згідно християнського Святого Письма, є духовно-тілесною істотою. Саме у цьому полягає пояснення того, чому для релігії важливим є шлях людини у цьому житті. Тут дух, яким наділена людина, виконує роль невидимої та не повністю актуалізованої енергії. Людина своїм безсмертним духом одухотворила матерію. Очевидно у цьому окреслений взаємозв’язок тілесного та духовного. Саме це різнить Східну та Західну релігійні традиції. Для індуїзму та буддизму тіло – це в’язниця душі, а для християнства тіло висвячується душею. Доказом цьому є Ісус Христос. Смерть тіла не означає небуття, а тільки зміну виміру існування. У християнській традиції тіло причетне до подолання смерті через його діяльність під час життя. У такий спосіб виникає певне розуміння того, що душа є енергією або видом енергії, яка перебуває у фізичному тілі, а смерть – це процес, коли тіло перестає виконувати функції необхідні для його життєдіяльності. Саме тому душа, як енергія, вивільняється з тіла. Але, не зважаючи на таку інтерпретацію, залишається проблема визначення цієї енергії. Однак зрозумілим є те, що вона цілком відрізняється від звичної для людини фізичної реальності.

Таке інтерпретування проблеми смерті та існування душі поза тілом дає підставу для припущення, що можливо природа душі має інформаційну структуру. Тут а саме йдеться про те, що інформація, як міра впорядкування, має сутнісний характер. Подібно ж і душа-свідомість після смерті тіла може відокремлюватись від нього у вигляді інформаційного пакету. Зважаючи на те, що спогади людей, що пережили клінічну смерть є досить докладними, можна визначити, що душа володіє тими ж самими властивостями, який має й людина при житті.

Тому можна припустити, що саме душа й надає тілу цих властивостей (зір, слух і т. д.). Це особливо зрозуміло, коли брати до уваги те, що душа не виконує функціональну роль, а лише суто “оживляючу”, адже здавен душа розумілася як те, що надає тілу життя, можливості дихати. Ще однією важливою властивістю душі у книзі Моуді є спілкування, яке має не вербальну природу.

Звичайно факти описані у книзі доктора Раймонда Моуді, не можуть бути остаточним достовірним доказом, адже для сучасної людини всі сфери її життя тісно пов'язані з тим, що воно повинно мати наукове підґрунтя. Як відомо, сучасна наукова картина світу обґрунтована і базується на класичній парадигмі, а тому цілком очевидно відкидає можливість існування того, що виходить за рамки її парадигми. Зрозуміло, що сучасній фізиці невідомі ті рівні, на яких можлива була б констатація існування душі як інформаційного субстрату.

Сучасна фізична теорія не знає часточок, які могли б відповідати повністю властивостям душі. Це означає, що душу слід розуміти не просто як блок, який переносить інформацію, яку знала і накопичувала людина протягом всього свого життя, а як живу субстанцію діючу та розумну. Відповідно до цього можна констатувати, що поняття “душі”, а відтак і розкриття проблеми життя після смерті, буде визнане лише за умови, якщо сучасна наукова парадигма на основі фізики відкриє механізм створення живих та динамічних структур на рівні енергії, тобто на базі частинок, які не мають маси спокою. Цілком очевидно, що це не обов'язково повинні бути уже відомі фізикам кванти електромагнітного поля або нейтрино. Можна зазначити, що певною мірою дослідження у сфері фізичного вакууму дають підстави сподіватись на це.

Такий підхід до вирішення проблеми природи свідомості ґрунтується на постнекласичній науковій парадигмі, становлення якої відбувається саме тепер, вона здатна вказати нові методи дослідження, а тому може надати поштовху подальшому теоретичному пізнанню. Для докладнішого з'ясування цього питання слід звернутися до теорії фізичного вакууму російського академіка, доктора фізичних наук Г.І. Шипова, який на науковому рівні обґрунтовує феномени посмертного існування душі та інформаційності її природи. При цьому його теорія має аналогію із релігійними уявленнями щодо цих явищ.

Теорія Шипова ґрунтується на понятті про торсійне поле, яке є властивістю спінів, подібно до того, як заряду властиві електромагнітні поля, а масі – гравітація. Торсійні поля існують завдяки обертанню частинки. Саме тому вони й називаються від англійського слова *torsion* – обертатися. Але найважливішим є те, що торсійні поля мають властивості інформаційного характеру: вони не передають енергію, а переносять інформацію. Очевидно, що ці поля здатні виконувати функцію, про яку йшлося вище, а саме - формувати той вимір реальності, який недосяжний для класичної наукової методології. Можна також припускати, що якщо душа має інформаційну, тобто торсійну природу, то тоді можливо, що

смерть лише означає перехід людини до інформаційного виміру існування.

Якщо аналізувати теорію Шипова із релігійної точки зору, то вона має смисл, адже у жодній з релігій не стверджується якась певна теорія щодо природи душі. Відомим є тільки те, що вона не сприймається людськими органами чуття та не відповідає жодному з матеріальних об'єктів. Інформаційна концепція душі підтверджує, що вона (душа) дійсно за межею осягнення, адже ще американський кібернетик Норберт Вінер зазначив, що інформація не є ані матерією, ані енергією. Отже, можна припустити, що інформаційна природа душі дозволяє їй існувати після смерті тіла.

Проблемою залишається те, що невідомо, як душа існує у Всесвіті. Проте згідно теорії фізичного вакууму увесь простір Універсуму має інформаційну основу, а відтак і душа, завдяки спорідненості із ним, існує так, як людина завдяки тілу в матеріальній дійсності. Інформаційність душі та наукового виміру реальності дозволяє припускати, що саме на вищих (інформаційних) рівнях можуть існувати такі феномени, які у релігії називаються Раєм, Чистилищем, Пеклом і т. д.

Рівень наукових відкриттів, яким би він не був, не здатен замінити релігію, яка дає знання про духовний світ. Для багатьох людей, незважаючи на їх рівень суспільного розвитку, важливим аргументом на користь існування душі як самостійної, живої та організованої структури, що має основні характеристики людської особистості, є досвід людуства в релігійному світогляді, а саме, що смерть – це ініціація свідомості у нове життя; спогади людей, які пережили клінічну смерть; нова теорія інформації, яка доводить, що зникнути безслідно уся інфограмація-досвід людини не може. Останній аргумент лише засвідчує те, що інформація може переходити на новий рівень, на той, на якому існує її носій, наприклад, торсійні поля, які є інформаційними. Отже, існують усі підстави, для того, щоб припустити, що релігія від неандертальця до сучасної цивілізованої людини виконувала роль засобу підготовки людської свідомості до нового виміру духовної реальності.

Висновки. Однозначної оцінки проблемі феномену життя після смерті дати неможливо, адже основою її є суб'єктивні переживання людей. Водночас не можна їх відкидати. Це, зокрема, засвідчує такий факт як певна повторюваність того, що переживає свідомість у стані клінічної смерті. Все це дає підстави вести мову про те, що смерть є певним порогом, який мовою класичної науки описати неможливо, незважаючи на вже існуючі факти як у медицині, так й у релігії. У цьому контексті наука класичної парадигми є безпомічною, а тому змушена

ігнорувати аргументи, не піддаючи їх аналізу. Це означає, що стан свідомості після смерті потребує дослідження за допомогою постнекласичної методології, яка враховуватиме суб'єктивність свідомості та релігійне пояснення феномену смерті, яке може розкрити нові духовні грані людського буття.

С.Ковцуняк* (м. Івано-Франківськ)

РЕЛІГІЙНІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НАСТАНОВИ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ЗБІРЦІ АФОРИЗМІВ «БДЖОЛА»**

Упродовж свого існування український народ створив скарбницю знань, за допомогою яких у різні історичні періоди виховувалися підростаючі покоління в душі любові до людини, довкілля, готовності долати зло та потворність у житті. В усній формі серед різних верст населення України побутував поетичний і прозовий фольклор, в якому містились поради дітям і дорослим.

Проте з древніх часів на території нашої держави існувала інша, більш стабільна форма збереження й передачі мудрих настанов, цінностей, ідеалів – писемна. За свідченням вітчизняних істориків, розквіт писемної культури, а разом з нею й моральності, припадає на період Київської Русі, часи прийняття й поширення християнства. Власне, християнство внесло динаміку в життя і стало домінуючим репрезентантом моральності. Християнська релігія повернула людину в бік моральних цінностей, які по-справжньому збагачують її, підносячи до рівня життя духу, й спонукала до пошуку смислотворчих орієнтирів існування. Запровадження християнства на Русі вплинуло на ціннісну орієнтацію народу, надаючи найбільшій актуальності проблемам морально-етичного вдосконалення й духовного очищення. Саме в той час із Візантії на терени України було завезено та перекладено значну кількість літератури релігійного й світського характеру.

Усі жанри давньокиївської писемності засвідчують тогочасну глибину усвідомлення й переживання морально-етичної проблематики. Читання священних текстів й агіографічної літератури є вагомим чинником для релігійного піднесення українського народу, збереження

---

* Ковцуняк С.І. – аспірантка кафедри релігієзнавства та теології Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка (м.Івано–Франківськ).

** © Ковцуняк С.І., 2004